

I

Udžbenici staroslavenskog jezika veoma su potrebni svakom slavenskom narodu ne samo u izobrazbi budućih nastavnika materinskog jezika i književnosti nego i za stručno obrazovanje kadrova u drugim nekim disciplinama (arhivistika, bibliotekarstvo i sl.). Kako je između prvog izdanja ove knjige¹ i pojave njezina drugog, znatno proširenog i djelomično izmijenjenog izdanja, prošlo jedanaest godina, razumljivo je da je u međuvremenu bila nastala osjetna praznina budući da je prvo izdanje već odavno potpuno rasprodano. Do raznih starijih izdanja također je bilo teško doći, a ona uostalom djelomično nisu više pogodna s obzirom na razvitak nauke. Osim *Gramatike J. Hamma* drugih stsl. gramatika na našem jeziku nije nakon Oslobođenja bilo² pa je stoga jasno da je njezino drugo izdanje zadovoljilo jednu goruću potrebu naših studenata i drugih zainteresiranih. Samo treba odmah na početku kazati da ta gramatika, i to osobito u svom novom obliku, znatno prelazi sve te navedene praktične potrebe i da u našoj filologiji ima i jedno izrazito znanstveno značenje originalnog sintetskog djela prilagođena našem terenu, našim ne samo nastavnim nego naučno-filološkim pa čak i kulturno-historijskim potrebama (zajedno s *Čitankom* što joj pripada, o kojoj posebno govorimo).

Gramatike staroslavenskog jezika mogu se naime podijeliti u dvije skupine. U prvu spadaju sintetska djela internacionalnog karaktera, obično originalni naučni standardni udžbenici³, namijenjena indoevropeističkim i komparativno-slavističkim potrebama (dakle, s pretežno lingvističkim karakterom), ili pak potrebama slavenske filologije kao cjeline. U drugu skupinu idu više ili manje nepretenciozni »nacionalni« udžbenici u kojima se daje osnovno gramatičko znanje i najvažniji filološko-historijski podaci o stsl. jeziku, obično uz kakav manji izbor tekstova. Svi ti »nacionalni« udžbenici i opsegom i sadržajem prilično nalikuju jedan drugome, bez obzira u kojem se slavenskom narodu pojavljuju, a razlikuju se (uz razumljive razlike u kvaliteti obrade) uglavnom time što je obično jedan te isti materijal u većoj ili manjoj mjeri prilagođen po-

¹ Naslov je prvom izdanju *Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika*. (Zagreb 1947, Nakladni zavod Hrvatske).

² Izašla je samo *Čitanka staroslavenskog jezika s rečnikom* R. Aleksić (Beograd 1950) i njezino drugo izdanje — *Odabrani staroslovenski tekstovi sa rečnikom* (Beograd 1960).

³ To, naravno, nije uvijek slučaj — npr. Rosenkranzova knjiga *Historische Laut- und Formenlehre des Altbulgarischen* (Heidelberg 1954) predstavlja uzorak lošeg udžbenika, ne samo za stsl. jezik nego i uopće.

trebama nastave pojedinog materinskog jezika (odnosno, tamo gdje je crkvenoslavenska pismenost odigrala veću i trajniju ulogu, eventualno i potrebama književne i kulturne historije, ali u tom slučaju tako da to ne mijenja opće fizionomije praktičnih gramatika). Naši stariji udžbenici svrstavaju se uglavnom u tu drugu skupinu.

Ni u jednu ni u drugu grupu ne možemo uvrstiti Hammovu gramatiku, osobito drugo izdanje. Ne možda zato što bi stajala negdje po sredini pa da se teško odlučiti kamo spada — nego zato što ona i svojom sadržinom i svojom namjenom predstavlja jedan novi, treći tip. S knjigama iz prve skupine *Gramatika* ima malo zajedničkoga, osobito s onima pretežno lingvističkog karaktera — pisac se uostalom izričito izjašnjava da se manje obazire na ono »što bi moglo zanimati u prvom redu uski krug indoevropeista, koji sve to lako mogu naći i u nekim starijim (i novijim) priručnicima i raspravama« (str. 113). Ali niti s praktičnim »nacionalnim« udžbenicima *Gramatika* nema mnogo više sličnosti. Njezin centralni, pravi gramatički dio (v. dalje) vrši uglavnom istu funkciju kao i udžbenici iz druge skupine, s time da je indoevropskom i osobito komparativno-slavističkom aspektu pitanja posvećena razmjerno nešto veća pažnja, naročito u fonetici, a posebno treba istaći da se pisac, poput Vaillanta u njegovoj usporednoj slavenskoj gramatici⁴, trudio da daje odgovarajuću važnost balto-slavenskoj eposi. Ali uvodni i završni dio knjige znatno se približava filološkim djelima iz prve skupine, samo što se od njih razlikuje u dvome: u J. Hamma ti su dijelovi ipak samo priključeni stsl. gramatici i funkcionalno joj podređeni iako zadržavaju priličan stupanj samostalnosti u okviru knjige, i drugo, cijela je problematika dana, gdje je to god moguće, kroz prizmu sudbine koju su stsl. jezik i njegova književnost imali na hrvatskom i srpskom tlu.

Između prve i druge skupine stsl. gramatikâ postoji, uz razliku u namjeni, također i razlika u pogledu originalnosti. Autori knjiga iz prve skupine obično daju u svojim gramatikama sintezu vlastitih pogleda na pojedina sporna pitanja o mjestu stsl. jezika u slavenskoj jezičnoj obitelji, na pojedina nejasna mjesta u gramatičkom stroju i sl. (djela pretežno lingvističkog karaktera), ili na pojedine sporne i nedovoljno dokumentirane probleme o genezi stsl. pismenosti, autorstvu (ili podrijetlu) slavenskih azbuka, o prioritetu glagoljice ili ćirilice, o izvorima i međusobnim odnosima pojedinih kanonskih spomenika i sl. (djela pretežno filološkog karaktera). Autori gramatika iz druge skupine drže se više manje samo osnovnih i općeprihvaćenih činjenica, ili se priklanjaju pogledima ovog ili onog učenjaka. Samostalni udio autorâ u drugoj skupini ne sastoji se dakle u rezultatima vlastitog istraživačkog rada, u pronalaženju novih činjenica ili u novim objašnjenjima već poznatih, nego uglavnom samo u izboru što će prihvatiti i u metodološkim sposobnostima kako da to iznesu u svojoj knjizi.

I u tom pogledu *Gramatika* zauzima posebno mjesto. U gramatičkom dijelu naći ćemo s obzirom na ograničen opseg i ograničenu namjenu prilično visok stupanj originalnosti, prvenstveno u fonetici i glagolskoj

⁴ André Vaillant: *Grammaire comparée des langues slaves*, Paris, I 1950, IIa 1958, IIb 1958.

morfologiji⁵, a u cijelom gramatičkom dijelu J. Hamm provodi originalnu sistematiku građe. U filološkim dijelovima knjige pisac u onome što je općeslavensko iznosi mnoge pojedinačne vlastite poglede pa i cjelovitije, organizirane koncepcije, a u onome što je specifično naše uz to još sintetizira i rezultate vlastitih istraživanja, objavljene u njegovim pojedinačnim radovima. U krajnjoj liniji originalna je i sama zamisao da se ta problematika uklopi u jednu gramatiku stsl. jezika. Ali i jedna i druga komponenta filološkog dijela *Gramatike* nisu ipak mogle doći do punog izražaja — prostor je naime suviše ograničen budući da su ti dijelovi, kako je već rečeno, ipak podređeni gramatičkom dijelu.

Tako, da zaključimo, Hammova gramatika zauzima među stsl. gramatikama sasvim posebno mjesto — po namjeni, po sadržaju, po kompoziciji, po stupnju originalnosti. Zadržali samo se malo duže tražeći mjesto ovoj knjizi među drugim stsl. gramatikama, ali smatramo da je to bilo potrebno budući da se zaista radi o novoj pojavi u literaturi te vrste, o nečemu što je djelomično sredina između postojećih skupina (odnosno aplikacija reduciranog karaktera prve na proširenu namjenu druge), a djelomično sasvim specifična knjiga koja za izgradnju kadrova ne služi ni indoeuropeistici, ni komparativnoj slavistici, ni općoj slavenskoj filologiji (iako može biti dobar početak za svaki od ta tri pravca), ali koja ujedno nije ni u kojem slučaju niti samo običan udžbenik stsl. jezika kao pomoćnog predmeta za izobrazbu kadrova u drugim strukama (u prvom redu serbokroatistike). *Gramatika* će doduše odlično vršiti tu funkciju i za nju je uglavnom i izdana, ali s a m o za tu funkciju ona je preopsežna i, da tako kažemo, predobra. Cijelom svojom prirodom ona je po našem mišljenju zapravo namijenjena izgrađivanju filoloških kadrova na hrvatskom i srpskom području, osobito za hrvatsku glagoljsku filologiju, a to je još više vidljivo iz hrestomatije koja fungira kao drugi dio *Gramatike*. Mislimo da je udžbenik ove vrsti potreban većini slavenskih naroda i da je Hammova gramatika prototip za buduće takve knjige, prilagođene pojedinim nacionalnim filologijama onako kao što je J. Hamm svoje djelo prilagodio hrvatskoj i srpskoj crkvenoslavenskoj filologiji u najširem smislu, sa svim raznovrsnim mlađim svjetovnim ograncima koje ta filologija mora obrađivati zbog njihova crkvenoslavenskog i u krajnjoj liniji ćirilometodskog podrijetla. Uvjereni smo dapače da je pisac intimno namjeravao izdati upravo ovakvu knjigu kakva ona i jest po svojoj koncepciji, ali da to možda samo zbog ograničenja u opsegu nije mogao do konca provesti. Autor očito nije želio da napiše kakav novi udžbenik od onih koje smo ovdje ubrojali u prvu skupinu, on je želio nešto drugo, i to u *Uvodu* svoje knjige jasno kaže kada piše da je stsl. jezik dobio nakon rata nekoliko odličnih novih gramatika i ističe tri od njih (Vaillantovu, Selišćevljevu i onu N. S. Trubeckoga⁶), ali da one ne mogu zadovo-

⁵ Karakteristično je da su upravo te partije doživjele u gramatičkom dijelu knjige najviše promjena u odnosu na prvo izdanje (v. dalje).

⁶ Valjalo je svakako u njihovu društvu spomenuti i Luntovu (sve četiri navedene su u popisu priručnika, str. 62).

ljiti potrebe udžbenika kakav on zamišlja⁷. Autor sasvim jasno kaže za svaku pojedinu od njih zašto je ne mogu da zadovolje, ali kad tu potrebu treba definirati, onda je manje jasan, a možda i nije mogao biti budući da bi se za nju u naših nakladnika našlo manje razumijevanja nego za običan udžbenik stsl. jezika⁸. Trebalo je dakle tu potrebu otkriti iz autorovih riječi kojima objašnjava zašto je druge gramatike ne mogu zadovoljiti i iz analize same *Gramatike* u usporedbi s ostalima.

Pošto je *Gramatika* u usporedbi s ostalim gramatikama stsl. jezika osvijetljena s obzirom na sadržinu, namjenu, kompoziciju i opći karakter, preostaje da se konkretno razmotre svi ti pojedinačni elementi na temelju kojih su doneseni dosadani zaključci, da se vidi kako su ti elementi ostvareni i kako u knjizi kao cjelini međusobno harmoniziraju, sve, naravno, u usporedbi s prvim izdanjem.

II

U svojoj osnovi drugo je izdanje komponirano isto kao i prvo — sastoji se od tri dijela: uvod, gramatika i odjeljak o redakcijama. Kao i u I izdanju, treći dio nije tehnički dovoljno odijeljen od drugoga, možda zato što u oba izdanja zauzima razmjerno mnogo manje prostora nego prva dva dijela. Ali možda bi bilo bolje i svakako sistematskije da je treći dio priključen prvom i da su se tako dobila dva različita dijela knjige, s jasno određenom fizionomijom svakoga od njih: u prvome bi bila koncentrirana sva filološka i historijska problematika, a drugi bi kao i dosad sadržavao samo gramatiku. Ovako je općeslavenska filološka materija dana u početku, pojedinačna nacionalna na koncu, a gramatika se našla u sredini. U obranu primijenjenog rasporeda građe moglo bi se reći da on odgovara u mas i u svijetu uobičajenom redoslijedu kako se građa u nastavi izlaže — problemi nacionalnih redakcija staroslavenskog jezika (i daljeg razvoja književnosti što se na njima osniva) ne mogu se naime obrađivati prije nego što je obrađen sam staroslavenski jezik.

U sva tri dijela *Gramatike* ima dosta promjena, uglavnom dodavanja, a malo je šta izostavljeno i gotovo je uvijek šteta što je izostavljeno, ali ta su izostavljanja bila vjerojatno nametnuta prostornim ograničenjima — budući da je u nekim partijama mnogo dodavano, moralo je u drugima nešto malo i otpasti kako II izdanje ne bi suviše naraslo. Relativno najviše izmjena ima u uvodu, a najmanje u gramatičkom dijelu.

⁷ Naravno, pristup stsl. jeziku mora biti i praktički i načelno (čak i emocionalno) sasvim drukčiji u autora *Gramatike*, koji se posvetio golemom, zamršenom, neobično važnom a još slabo istraženom kompleksu hrvatskog glagolizma i iz tog aspekta širi svoj interes na najrazličitija područja koja s tim kompleksom imaju bilo kakvu izravnu ili neizravnu vezu, i npr. u Trubeckoga, kojemu je stsl. jezik zanimljiv kao bilo koji drugi, kao jedna struktura koju treba definirati (obrađivao je dvjesto različitih fonoloških sustava!).

⁸ Zanimljiv primjer naših prilika — autor daje nakladniku nešto bolje nego ono što deklarira. Sigurno je naime da je na pisca vršen pritisak da priredi novo izdanje, ali da se pri tome mislilo na mase studenata serbokroatišta, a ne na potrebe koje su bile na srcu autora.

Sve su izmjene usmjerene u pravcu koji je omogućio da se autorova koncepcija, koja se u prvom izdanju dade samo naslutiti, sada jasno izrazi.

*Uvod.*⁹ Prva dva poglavlja *Uvoda* nisu se nalazila u I izdanju. U njima se govori o prvim nastupima Slavena na historijskoj pozornici, o plemenima i seobi, a onda se daje u najkraćim crtama razvitak praslavenskog jezika od odvajanja iz zajednice s današnjima baltičkima pa do njegova raspada, s time da su prikazane razne faze dijalekatske diferencijacije prije samoga raspada, koji je doveo do triju grana i poslije omogućio nastanak pojedinog jezika. Taj je dio knjige zaista znatan dobitak jer omogućuje da se jasnije uoči mjesto stsl. jezika u slavenskoj jezičnoj obitelji, a u prvom se izdanju osjećalo da nedostaje jedan takav pristup materiji. Faze razvoja praslavenskog jezika i njegove diferencijacije prikazane u vezi s pokretima slavenskih masa i pokazano je koje od pojedinačnih, prvenstveno glasovnih promjena odgovaraju kojoj fazi¹⁰. Te jezične promjene (kojima autor poslije posvećuje posebnu pažnju u okviru jezičnih zakona i pravila — str. 106-110 —) postaju mnogo bliže i mnogo manje apstraktne kad se povežu s konkretnim historijskim događajima.

Iako je u slavističkoj nauci prioritet glagoljice postao gotovo kredo u koji se više ne dira, ipak neki u novije vrijeme daju prioritet ćirilici¹¹. J. Hamm na temelju vlastitih pogleda i literature o tom problemu nastoji pokazati¹² da se teško može prihvatiti pretpostavka o prioritetu ćirilice i zaključuje da ima razloga koji »objektivno idu u prilog pretpostavci, da je glagoljica starija od ćirilice, a ti su 1) da je ćirilički sistem upotpunjen grafemima koji su uzeti iz glagoljskoga pisma, ili koji su načinjeni od

⁹ Poglavlja u *Uvodu*: Prve vijesti o Slavenima, Podjela, Počeci pismenosti (Dva pisma, Prioritet, Grafija i sistem, Ćirilica, Glagoljica, Brojna vrijednost, Azbučni red i nomenklatura, Tekstovi a. jezik, b. zapisi i palimpsesti), Ćiril i Metodije (Žitije Konstantina Filozofa, Žitije Metodija, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Historia Salonitana*, Hrabar, Ljetopis popa Dukljanina, *Autorstvo sv. Jeronima*), Slavensko bogoslužje (Kod Čeha i Moravljana, Kod Poljaka, U Panoniji, Kod Istočnih Slavena, Kod Bugara i Makedonaca, Kod Srba, Kod Hrvata), Elementi glagoljice, Jezik i njegovo ime, Izvori, Važniji priručnici (a. opća djela, b. gramatike, c. paleografije, d. hrestomatije, c. rječnici).

¹⁰ Autor se u svojim shvaćanjima tih problema slaže uglavnom s Lehrom-Splawińskim pa se (op. 4. u *Gramatici*) i poziva na njegovu knjigu *O pochodzeniu i praoczynnie Slowian* i »druge rasprave istoga pisca«. U problemu faza diferencije Hammovo se shvaćanje najviše poklapa s Lehrovim pogledima izloženima u raspravama *Problem ugrupowania języków słowiańskich* (BPTJ IV) i *O dialektach prasłowiańskich* (Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, Praha 1932; obje su rasprave pretiskane u knjizi *Studia i skice wybrane*, Varšava 1957).

¹¹ E. Georgiev: *Načaloto na slavjanskata pismennost' v' Bŭlgarija*, Sofija 1942; E. Georgiev: *Slavjanskaja pismennost' do Kirila i Mefodija*, Sofija 1952; E. Georgiev: *Osnovnye voprosy vzniknovenija staroslovjanskoj (starobolgarskoj) literatury u staroslavjanskogo (starobolgarskogo) literaturnogo jazyka*, Slavjanskaja filologija I, Moskva 1958. Sporadički iznose slična mišljenja i neki sovjetski učenjaci.

¹² U poglavlju *Počeci pismenosti*, odjeljci: Prioritet, Grafija i sistem, Ćirilica, Glagoljica, Brojna vrijednost, Azbučni red i nomenklatura, Tekstovi (a. jezik, b. zapisi i palimpsesti). Naslovi tih odjeljaka pokazuju opsežnost, svestranost, iscrpnost i sistematičnost analize.

glagoljskih slova ili su načinjeni po uzoru na glagoljska slova; 2) da je ćirilica prihvatila i azbućni red glagoljice (ali samo za slova, ne i za brojne vrijednosti); 3) da je glagoljica po svemu sudeći djelo *jednoga* ćovjeka i da se taj ćovjek kod stilizacije svojih znakova (slova) nije ugledao u ćirilicu ili u grćku uncijaļu, i, napokon, 4) da jezik u glagoljskim spomenicima upućuje na tradiciju koja je bila starija od tradicije sadržane u ćirilićkim spomenicima» (str. 28)¹³. Autor ime glagoljice veže uz hrvatsko područje i misli da ono nije starije od konca srednjega vijeka. U osnovi je naziva glagol *glagolati*, koji se često ponavlja u sakralnim (liturgićkim) tekstovima, pa kad se njegova upotreba ogranićila na crkvu, mogao je lijepo »poslužiti kao osnova od koje će narod izvesti naziv i za popa koji je »glagoljao« (govorio »glagoljo, glagole, glagolaahъ« i t. d.), i za pismo kojim su bile pisane knjige iz kojih se glagoljalo« (str. 11).

Umjesto uobićajenih biografskih podataka o Solunskoj braći, koje nalazimo u gotovo svim priručnicima stsl. jezika, J. Hamm sažeto donosi sadržaj ŽK i ŽM (po glavama). Na taj je način našoj publici, u prvom redu studentima, poštao pristupaćan sadržaj prvog slav. literarnog djela i jednog od osnovnih dokumenata slavenske historije i kulturne prošlosti — inaće je teško doći do Panonskih legendi, a na naš jezik i nisu prevedene¹⁴.

Koliko to dopuštaju historijske ćinjenice i prostor u udžbeniku, autor daje u posebnom poglavlju sliku o razvoju slavenskog bogoslužja u pojedinim slav. zemljama, a posebno su zanimljivi pasusi o Ćeškoj, gdje ima mnogo toga nerazjašnjena. Pasusi o hrvatskom glagoljskom bogoslužju sadrže i neka vlastita pišćeva shvaćanja, koja se mogu prihvatiti. Ćitavo to poglavlje nije se nalazilo u I izdanju *Gramatike*, a veoma je potrebno kako bi se razumjele prilike i uvjeti što su stvorili tlo na kojem se razvijala kod pojedinih slavenskih naroda crkvenoslavenska književnost (i poslije ona svjetovna koja je s njome u vezi). Posebno je to važno za Hrvate zbog cijelog kompleksa našeg glagolizma, jer glagoljica za nas uz neobićno veliko nacionalno znaćenje¹⁵ ima i jaku kulturno-historijsku ulogu. Sve do Marka Marulića i pjesnikâ iz Ranjinina zbornika (tj. do konca XV st.) ona je bila pismo kojim su pisani najvaćniji spomenici stare hrvatske književnosti. Uz legende i mirakule javljaju se ne samo

¹³ U novije doba imamo zanimljivu i sistematićnu raspravu bugarskog ućenjaka Cvetana Todorova *Proizhod i avtorstvo na slovjangskite azbuki* (Slavistićen zbornik I, Sofija 1958), u kojoj pregledno konfrontira stavove raznih autora, a u prvom redu polemizira s Emilom Georgijevom (v. op. 11). Ne ulazeći u ocjenu Todorovljevih shvaćanja o genezi slavenskih azbuka, napominjemo da je on dao nekoliko ćvrstih argumenata ili dopuna poznatim argumentima u korist prioriteta glagoljice.

¹⁴ Prevedene su na slovenski (Grivec: *Žitja Konstantina in Metodija*, Ljubljana 1951).

¹⁵ Još uvijek nije dovoljno objašnjena i ocijenjena uloga glagoljaša za našu etnićku egzistenciju na istoćnoj obali Jadrana; isto tako, lako je zamisliti koliko naša historijska nauka zavisi od onih mnogobrojnih glagoljskih isprava, oporuka, darovnica, listina, općinskih statuta, matica i najrazlićitijih drugih dokumenata, od kojih su proućeni samo oni najvaćniji i najstariji, a i oni još nedovoljno.

svjetovna prozna djela (Rumanac Trojski) već i prve zbirke umjetnih pjesama (u Pariskom zborniku iz god. 1380.). I prva tiskana knjiga u Južnih Slavena jest glagoljski misal iz god. 1483, a u XVI st. u Hrvatskom primorju djeluju i glagoljske štamparije (Senj, Rijeka), koje su ujedno i prve štamparije u Hrvatskoj. U mnogo čemu moramo dakle u svojoj kulturnoj historiji povezivati atribute »prvi« i »glagoljski«.

Uopće uzevši *Uvod* je znatno upotpunjen u II izdanju, a ima i pre-mještanja građe tako da se tek pažljivim uspoređivanjem može vidjeti koliko je zapravo mnogo dodano, ali i koliko je sama građa postala preglednija. S druge je strane šteta da je otpao dobar dio razmatranja o genezi glagoljice, što ima svoj pandan i u gramatičkom dijelu (u fonetici, v. dalje). U zamjenu za tu problematiku od izvanrednog općeslavenskog interesa autor mnogo prostora posvećuje specifičnim našim vrelima i teorijama, kojima se inače u djelima ove vrste ne obraća gotovo nikakva pažnja (Historia Salonitana, Ljetopis popa Dukljanina, Autorstvo sv. Jeronima). Iako naša vrela imaju samo vrlo ograničenu vrijednost za samo rješenje problema, ona za nas imaju samostalno kulturno-historijsko značenje u promjenjivoj sudbini našeg glagolizma, a jeronimska teorija, iako bez ikakva znanstvenog značenja za slavistiku, ima za nas nacionalnu važnost — vidimo kako su se naši glagoljaši hvatali svakog mogućeg sredstva u borbi koja je trajala više od jednog tisućljeća — od crkvenih sabora do fašističke okupacije — pa makar morali, u dobroj namjeri, i izmišljati autora svoje glagoljice u osobi autoritativnog crkvenog pisca¹⁶.

Drugo se izdanje razlikuje od prvoga po naslovu: prva se knjiga zove *Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika*, a naslov drugog izdanja nešto je pojednostavljen — *Staroslavenska gramatika* — pa je poglavlje *Jezik i njegovo ime* nadopunjeno, među ostalim, i obrazloženjem: »Međutim, kako je već ušlo u običaj da se ovaj jezik također zove *staroslavenskim* (a taj je naziv i kraći od gornjega, a osim toga se pritom najčešće i ne misli na razlikovanja koja su gore spomenuta)¹⁷, i mi ćemo ga u nešto širem, općem značenju u ovoj knjizi ovako zvati (tim više što su u njezinu građu u Čitanci uključena i neka djela koja *ne* pripadaju crkvi pa prema tome niti crkvenoslavenskom jeziku u užem smislu riječi.« (str. 55).

Neki noviji udžbenici ostaju kod naziva starocrkvenoslavenski.¹⁸

Na koncu *Uvoda* donesen je kao i u I izdanju popis najvažnijih priručnika, ali na žalost bez autorovih ocjena njihove vrijednosti, koje su u I izdanju bile odlična orijentacija za početnike. To je to veća šteta što možemo sa zadovoljstvom ustanoviti da je u jedanaest godina što dijele dva izdanja *Gramatike* izašao priličan broj novih kvalitetnih djela. Otakako se pojavilo II izdanje *Gramatike* stanje se još popravilo — van Wijkova je historija (zapravo historijska gramatika) stsl. jezika izdana u ruskom prijevodu (Moskva 1957), a gramatici Lehra-Splawińskog izašlo

¹⁶ Koliko je jaka glagoljaška tradicija u našem Primorju vidi se i po tome što neki glagoljaši još i danas čitaju misu iz glag. misala i teška srca prihvaćaju Vajsov misal (npr. sadašnji župnik u Ninu).

¹⁷ Tj. na nelogičnost odnosa *staroruski: ruski i staroslavenski: slavenski!*

¹⁸ Nose ga od gramatika Dielsova, Lehra-Splawińskoga, Luntova, Trubeckoga, Vondrákova i van Wijkova.

je i četvrto izdanje (1959), dopunjeno i dotjerano¹⁹. Sedmo izdanje Leskienove priručne gramatike (Heidelberg 1955) pojavilo se prije II izdanja *Gramatike* i šteta je da nije spomenuto budući da u njemu ima izmjena i dopuna²⁰.

Gramatički dio. U ovom dijelu knjiga ima najmanje promjena u odnosu na I izdanje. U drugom je izdanju prvo poglavlje (Azbuka) dopunjeno glagoljskim (vokalskim i konsonantskim) ligaturama, pa je time znatno olakšano čitanje glagoljskih tekstova — osobito rukopisnih — gdje kombinacije slova predstavljaju kadšto prave rebuse. Taj je dio nadopunjen i tablicom bosanske kurzivne ćirilice iz povelja Tvrtka I, pa tako svaki slavist ima pri ruci sva tri slavenska pisma što su živjela u našim krajevima.

U fonetici su u poglavljima o vokalizmu i o konsonantizmu naslovi odjeljaka *Izgovor i slova* i *Podrijetlo i razvoj* izmijenjeni u *Izgovor* i *Razvitak*. Druga izmjena ne sadrži srećom i izmjenju sadržaja, ali prva na žalost odražava izostavljanja koja će sada nedostajati mnogima što se žele podrobnije upoznati s problematikom. Grafička analiza, inače, zaista i ne spada u gramatički dio knjige i mjesto u *Uvodu* bolje bi joj odgovaralo, ali analize pojedinačnih slova ne nalazimo u II izdanju niti u uvodnom dijelu. Odjeljci o izgovoru ipak su i prošireni — dodani su im naime uvodni opći dijelovi u kojima se analiziraju praslavenski i stsl. vokalski i konsonantski fonološki sustavi i predstavljaju se tabelarno (za konsonantizam u okviru odjeljka *Staroslavenski konsonantizam prema praslavenskom*)²¹. J. Hamm iznosi u tim partijama neke vlastite poglede s kojima se, mislimo, mnogi slavisti neće složiti. Izostavljanje odjeljka *Akcent i kvantiteta* srećom je samo prividno, njegov je sadržaj obuhvaćen uvodnim dijelom odjeljka *Izgovor* u poglavlju o vokalizmu. Isto tako i u poglavlju o konsonantizmu ima zbog pregrupiranja građe prividnih izostavljanja.

U morfološkim poglavljima ima malo izmjena u odnosu na prvo izdanje — izostavljeno je malo šta i ništa bitno, a dodane su neke nove, veoma korisne partije u konjugaciji (deklinacija je ostala gotovo nepromijenjena, samo su participi djelomično izdvojeni iz konjugacije i njihova morfološka problematika dana je uz ostale imenske oblike, a tvorbena je ostala u konjugaciji).

Autor misli da uobičajena historijska podjela imenica (koja je uzeta iz indoevropske gramatike) na vokalsku (-o || *io*, a || *ia*, -*i*, -*u*, -*ū*) i na konsonantsku (-*n*, -*r*, -*s*, -*t*) s praslavenskog gledišta nema naučnog opravdanja. »U praslavenskoj se naime gramatici jedva može govoriti o nekakvim vokalskim -*io*- osnovama, kada praie. *-*io* u praslavenskom pre-

¹⁹ Najznačajniju dopunu znači poglavlje o sintaksi (Składna), što ga je obradio mladi poljski slavist Czeslaw Bartula.

²⁰ Od novijih praktičnih gramatika dobro je da spomenemo dvije od zanimljivijih zato što su zbog ruskog jezika pristupačne širem krugu naših studenata slavista: L. V. Matveeva-Isaeva: *Lekcii po staroslavjanskomu jazyku*, Lenjingrad 1958; N. M. Elkina: *Staroslavjanskij jazyk*, Moskva 1960. (v. ovdje ocjenu Elkinine gramatike od prvog potpisnika ovog prikaza).

²¹ Dane su i tabelarne usporedbe s ruskim i hrvatskosrpskim sustavom (vokalizam), odnosno indoevropskim (konsonantizam).

lazi u *-*ie*, pa bi se one sa praslavenskoga stajališta prije trebale zvati *-*ie*- osnovama, jednako kao što se i *ū*- osnove zbog svojega -*rv*- mogu ubrojiti i u konsonantsku promjenu» (str. 114). Autor misli da bi podjela promjene imenica s praslav. stsl. stanovišta bila mnogo prirodnija kada bi se provela na bazi genitiva jednine »tako bismo dobili pet osnovnih promjena (-*a*, -*y* || *e*, -*i*, -*u*, -*e*), od kojih bi kod prve i druge trebalo razlikovati nepalatalne i palatalne osnove, kod treće rod, a kod pete — suglasnik koji se javlja ispred sufiksalnoga -*e* kamen-*e*, mater-*e* sloves-*e*, telet-*e*, svekr-*ve*» (str. 114). Ali pisac ipak ostaje kod svoje podjele iz I izdanja po kojoj je osnovni kriterij rod, a u daljnjem grananju drži se uobičajene podjele na vokalske i konsonantske osnove. U vokalsku promjenu ubraja glavnu ili *o*-promjenu za muški i srednji rod i glavnu ili *a*-promjenu za ženski rod, *i*-promjenu za muški i ženski rod i *u*-promjenu za muški rod. U konsonantske: *n*-promjenu za muški rod i za srednji rod, *r*-promjenu i *v*-promjenu za ženski rod, i *s*-promjenu i *t*-promjenu za srednji rod.

Dajući prioritet kriteriju roda autor najprije donosi redom sve promjene imenica muškog roda (glavna promjena a. nepalatalna: *bogv*, *rabv*, *vľbkv*, b. palatalna: *vračv*, *otčv*, *krai*, *u*-promjena: *synv*, *i*-promjena: *řotv*, *n*-promjena: *kamy*), zatim sve promjene imenica sred. roda (glavna promjena a. nepalatalna: *selo*, *město*, *věko*, b. palatalna: *lože*, *pol' e*, *lice*, *učenbje*, *s*-promjena: *slovo*, *n*- i *t*-promjena: *imę*, *otročę*) i onda promjene imenica ženskog roda (glavna promjena a. nepalatalna: *žena*, *řoka*, *noga*, b. palatalna: *duša*, *zemľja*, *bogyni*, *i*-promjena: *kostv*, *r*-promjena: *mati*, *v*-promjena: *svekry*).

Možda bi i iz mnemotehničkih i pedagoških razloga bila ipak korisnija podjela na bazi genitiva jednine — u tom bi slučaju rod, odnosno palatalnost bili od sekundarnog značenja. Takvu podjelu u pet tipova provodi Lehr-Splawiński²², samo što uzimlje uz genitivni nastavak i nastavak u nominativu. U prvu promjenu ulaze imenice koje u nom. singulara imaju nastavak *v*, *v* ili -*o*, -*e*, a u gen. singulara -*a* (*vľkka*, *vľka*, *mřžb* mřža, *lěto* lěta, *pol'e* *pol'a* itd.); u II promjenu imenice koje u nom. singulara svršavaju na -*v*, u gen. na -*u* (*synv* *synu*); u III imenice koje u nom. sg. svršavaju na -*a* ili -*i*, u gen. singulara na -*y* ili -*ę* (*řoka* *řoky*, *duša* *dušę*, *bogyňi* *bogyňę* itd.); u IV imenice koje u nominativu sg. svršavaju na -*v*, u gen. na -*i* (*kostv* *kosti*, *řotv* *řoti*); i u V imenice koje u nom. sg. svršavaju na -*e*, -*o*, -*y*, -*i*, u gen. na -*e* (*telet* *telete*, *imę* *imene*, *slovo* *slovese*, *kamy* *kamene*, *ľuby* *ľubvę*, *mati* *matere*). Rad sa studentima prema prvoj podjeli (onakvoj kakvu provodi J. Hamm) i prema drugoj (Lehra-Splawińskoga) pokazao je da su praktični rezultati bolji ako se primjenjuje druga.

Uobičajena podjela zamjenica u dvije skupine — osobne i neosobne (za koju je odlučujući kriterij kategorija roda) — prema mišljenju autora nije dobra. Pisac ispravno smatra (a tako i postupa u *Gramatici*) da bi više odgovaralo stvarnosti »kada bi se kao tertium comparationis uzeo

²² J. Hamm u *Uvodu* ističe: »Ja sam stoga držao potrebnim da i u ovom izdanju upućujem na podatke koje je sažeto i pregledno u svojoj uporednoj gramatici iznio T. Lehr-Splawiński« (str. V).

završetak za genitiv jednine koji je za prvu skupinu *-e* a za drugu *-o* ili (u žen. r.) *-ę* (str. 133). Tako u I skupinu idu a. lične zamjenice (azъ men-*e*, ty teb-*e*) i b. povratna zamjenica (gen. seb-*e*). U II skupinu a. nepalatalne (*tv*, to tog-*o*, ta to-*ję*) b. palatalne i ostale (*iže*, ježe jeg-*o*, jaže je-*ję*; čto čes-*o*; kyi, koje kojeg-*o*, kaja ko-*ję*, sь, se seg-*o*, si se-*ję*, vьsь, vьse vьseg-*o*, vьsě vьse-*ję*).

Drugo nam izdanje donosi u poglavlju o konjugaciji dva nova i bitno važna odjeljka — jedan o aspektu i drugi o imperfektu i aoristu kao gramatičkim kategorijama (kao uvod u odjeljke u kojima se iznosi konkretna morfološka problematika preteritalnih vremena). Obje te dopune imaju kao zajednički nazivnik originalna shvaćanja J. Hamma o slavenskom aspektu, njegovoj genezi, semantičkoj i sintaktičkoj funkciji kao i o strukturalnoj i stilističkoj vrijednosti. Ako i ne bismo tih pogleda prihvatili u cjelini, treba priznati da predstavljaju doprinos nauci kao pokušaj objašnjavanja iz jednog novog²³ polaznog pravca, a u nevjerojatno zapetljanoj problematici slavenskog glagolskog vida svaki je doprinos dobro došao kad nosi u sebi i dio ukupne, još uvijek nepoznate istine.

I u klasifikaciju glagola unio je J. Hamm individualni, vlastiti kriterij. Ostali autori stsl. gramatika dijele glagole na razrede polazeći ili od prezentske ili od infinitivne osnove. Autor *Gramatike* drži da bi se u »priručniku kao što je ovaj« moglo poći korak dalje: »... zašto se ne bi uzela za osnovu diferencijalna podjela koja će se osnivati na staroslavenskim i živim slavenskim (recimo hrvatsko-srpskim) glagolskim oblicima. Uzet ću stoga kao polaznu tačku prezent, upravo 2. lice mn. koje i u staroslavenskom i u tim jezicima ima isti nastavak (*-te*), pa ću na ovako dobivenoj osnovi podijeliti staroslavenske glagole u četiri razreda (I—IV) od kojih će prvi ispred sufiksalnog *-te* imati suglasnik *i* *-e* ili *-’e*, drugi *-aje*, *-eje* ili *-uje* a treći *-i*, dok će četvrti — kao i u drugim obradbama — obuhvatiti nepravilne glagole« (str. 153).

Slavenima, osobito nama, takva klasifikacija olakšava svladavanje tvorbe pojedinih glagolskih oblika, u kojima je stsl. jezik mnogo bogatiji od suvremenih slavenskih jezika, pa i od našega. Ona je još najkorisnija kada su u pitanju participi. Po svojim svojstvima i po determinativnoj funkciji u rečenici participi su pridjevi pa se o njihovoj deklinaciji govori odmah nakon pridjevske. No po svojoj su prirodi participi ipak dio glagolskog sustava pa s obzirom na dvostrukost nastavaka u nominativnim oblicima (*-y*, *-ę*; *-ošti*, *-ęšti*) Hammova podjela glagola na razrede mnogo pomaže u snalaženju i određivanju tih nastavaka kao i u samoj tvorbi participâ.

U ovom izdanju *Gramatike* naći ćemo u poglavlju o nepromjenjivim riječima i odjeljak o veznicima i uzvicima, kojega prvo izdanje nema. Taj je dio (iako je cvdje donesen na svega dvije stranice) prije mnogo

²³ Novi su svakako Hammovi stilističko-strukturalni pogledi, a shvaćanje o podrijetlu aspekta iz kategorije *determiniranost: indeterminiranost* u slavistici je poznato (Meillet, druga po redu teorija van Wijkova). Pregled problematike u cjelini nalazi se u knjizi A. Dostála *Studie o vidovém systému v staroslověnštině* (Prag 1954), a jednu u detaljima prilično perspektivnu teoriju iznosi Václav Machek (*Sur l'origine des aspects verbaux en slave*, Slavjanská filologija III, Moskva 1958).

nedostajao — snalaženje u stsl. veznicima nije uvijek jednostavno, može se dapače reći da se u tom pogledu stsl. jezik suprotstavlja svim živim slavenskim jezicima kao cjelini.

Sintaktički sistem stsl. jezika kao kontinuirana prasl. sistema (a posredno praie.) sačuvao je s jedne strane mnoge stare elemente, ali s druge strane, paralelno s ostalim slavenskim jezicima, razvijao je vlastite inovacije. Neposredni kontakt s grčkim jezikom (jer su prvi slavenski prijevodi upravo s grčkoga) nije ostao bez utjecaja na stsl. sintaksu. Tako se u obradbi stsl. sintakse nameću tri osnovna pitanja: 1) što je baština prasl. jezika, odnosno praie., 2) što je vlastita stsl. inovacija i 3) što se od grčke (odnosno latinske) sintakse odrazilo u staroslavenskoj. To su veoma složena pitanja na koja ćemo sigurno još dugo čekati odgovore. Situacija je još teža kad se zna da je sintaksa najneistraženiji dio gramatike stsl. jezika — u većini priručnika naći ćemo malo ili ništa o sintaksi. Očekivalo se, doduše, da će možda pisac proširiti i nadopuniti poglavlje o sintaksi (Iz sintakse), ali s obzirom na težinu zadatka i neproučenost materijala u kojem su tek prve brazde zaorane²⁴, na drugo bismo izdanje morali još dugo čekati.

Stsl. redakcije. Autor se odužio proširenjem poglavlja o stsl. redakcijama i to upravo onim njegovim dijelom gdje govori o hrvatskoj i srpskoj redakciji. Iznio je elemente koji su utjecali na periodizaciju glagoljske i ćirilčke književnosti na hrvatskosrpskom jezičnom području, povezujući ih uz opće političke i kulturne prilike u kojima su se te književnosti razvijale. S obzirom na specifične uvjete u hrvatskoj se književnosti osjećaju dvije osnovne jezične tendencije, iz kojih su se razvila dva različna tipa starog književnog jezika: crkveni (prilično arhaičan, osobito u sintaktičkim i morfološkim konstrukcijama) i drugi tip koji je služio svjetovnoj i nabožnoj književnosti (ona se počinje razvijati u sjev. dijelu čak. područja u XIV st.). U tom drugom prevladava lokalno jezično tlo pa se iz njega razvio i prvi narodni književni jezik kod Južnih Slavena (nakon stsl. jezika), a taj je tip ostavio trag i u jeziku hrvatske renesansne književnosti s kojim je jedno vrijeme i koegzistirao.

Jezik ćirilске književnosti hrvatsko-srpske redakcije dijeli autor opet u tri redakcije (možda bolje podredakcije?): zetsko-humsku, rašku i bosansku²⁵, a značajke tih triju jedinica jasne su.

²⁴ Na temelju podataka koje daju istraživanja stsl. tekstova saopćio je Czesław Bartula neke rezultate u spomenutom 4. izdanju Gramatike L. Spławińskiego: »Dalsze rozdziały będą więc tylko pewnego rodzaju próbą opisu i klasyfikacji związków syntaktycznych, zaświadczonej w najstarszych zabytkach języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z cięższym tylko względniem tła przedhistorycznego, bez wdawania się w bardziej wątpliwe rozważania historyczno-porównawczego charakteru« (str. 97). Neprocjenjiva je šteta da se izgubio rukopis drugog dijela van Wijkove *Historije stsl. jezika*, u kojem bijahu obrađeni problemi tvorbe, sintakse i leksika (v. uvod N. A. Kondrašova, str. 10, u ruskom izdanju *Historije*, Moskva 1957).

²⁵ Paleografske osobine iznesene su uglavnom prema Mošinu, na kojega se pisac poziva.

III

Ostale su još neke pojedinosti koje se mogu kumulativno iznijeti na koncu prikaza — u dosadanjem bi izlaganju ometale karakterizaciju cjelinâ.

U *Gramatici* se mjestimice mogu naći nedovoljno precizne formulacije, koje upućenima neće smetati, ali mogu zbunjivati one kojima je *Gramatika* samo udžbenik. Takve nejasne formulacije i drugi slični nedostaci najčešće se nalaze u onim partijama i stavcima što su se prvi put pojavili u II izdanju. Iz formulacije na 3. str. moramo doći do zaključka da je praslavenski jezik trajao do početka n. ere, ali na idućoj je stranici izneseno stvarno autorovo mišljenje da tu granicu treba pomaknuti na početak VI stoljeća, s čime će se s manjim oscilacijama složiti većina slavista. Isto je tako neprecizna formulacija i 1. stavku na str. 146. — ona se mora razumjeti kao da u stsl. jeziku postoje 3 pasivna i 2 aktivna participa, ali čitalac će srećom već u idućem stavku razumjeti da se radi o zabuni. S druge strane kategorija fonetičnosti i fonologičnosti stsl. glasovnih promjena ostat će manje orijentiranom čitaocu nejasna iz formulacije na str. 103/104.

Na više je mjesta u redigiranju teksta ponešto ispalo. Palatalno *r* izostavljeno je u prasl. i stsl. tabeli na str. 94. i u prvom nizu na str. 95. (pojavljuje se tek u drugom nabrajanju), u prasl. tabeli (str. 94) izostavljen je i glas **z* koji se u ml. prasl. javlja samo u sekvenci **žz* (kako se lijepo vidi na str. 109) kao i prasl. palatali **d'* i **t'*. Na str. 80. nisu spomenuti ostali refleksi *q* osim običnog *u* i slovenskog *o* (lehitski, bugarski, makedonski). Uz *ie. i* trebalo je spomenuti i diftong *ei* kao izvor za prasl. *i* pred kojim se vrši I palatalizacija (str. 106). Na više je mjesta izostavljen makedonski jezik (čuvanje refleksa *azb* 134, aorist 169, imperfekt 173), ali na drugim je odgovarajućim mjestima spomenut (str. 6, 180 itd.). Dobro bi bilo za našu publiku da su se spomenuli i sporadički kajkavski i čakavski refleksi *azb* — uz mak. jezik Silba smanjuje razmak od Slovenije do Bugarske (str. 134).

Primjedbe iznesene u III dijelu ovog prikaza nikako ne mogu umanjiti pozitivnih osobina *Gramatike*, iznesenih u prva dva dijela. Sve su te omaške pojedinosti koje se mogu s nekoliko poteza olovkom ispraviti za novo izdanje, a s druge strane, kada bi to imalo smisla, mogli bi se naredati dugi nizovi pojedinačnih rješenja kao npr. argument o kolektivnom karakteru ćirilice, a pisma kolektivnog podrijetla nastaju *pojednostavljenjem* pa je lako prihvatiti sekundarnost ćirilice u odnosu na glagoljicu (str. 15), ili logika zaključivanja o izgovoru, pisanju i sudbini slav. *y* (str. 77/78), ili slično o prirodi i nazivima za *ь* i *ѣ* (str. 80), ili transkribiranje stsl. refleksa prasl. **t'* i **d'* kao *št'* i *žd'*, što je već odavno valjalo uvesti u slavistiku (str. 94) itd. itd.

Na koncu nekoliko riječi o opremi knjige. Teško se složiti s R. Kolaričem, koji u zanimljivom letimičnom obzoru *Gramatike* smatra da je grafička i tehnička oprema mnogo bolja nego u prvom izdanju²⁶. To je

²⁶ Zbornik za filologiju i lingvistiku II, Novi Sad 1959, str. 166.

istina ukoliko se tiče papira, uveza i sl. što je sve mnogo reprezentativnije, ali nakladnik je cijelu knjigu sabio u sitna slova i zgusnute, pune retke, bez predahâ i varijacija, tako da je prvo izdanje bilo svakako lakše čitati. Osim toga za tisak nije stajao na raspolaganju dovoljan broj znakova, što bi bio neophodan uvjet za pothvate ove vrsti, pa se pisac ispričava za prisilno neadekvatno obilježavanje u nekim slučajevima, i to na malom listiću koji se lako može izgubiti i na kojem su iznesene neke tiskarske pogreške. U tom pogledu moglo bi se korekturi dodati još: lit. *piřštař* (71. 7g.: *piřstas*)²⁷, lit. *moté* (84, 20g.: *móte*), lit. *sēmens* (85, 12g.: *sémens*, bolje pl. *sémenys*), prasl. **kuoīna* (85, 15g.: ie. *kuoīna*, bolje *kuoīnā*) praie. **gurn-* (101, 7d., **gurn-*), lit. *údra* (103, 16g.: *údra*, pa pogrešno *hucaře* (19), i sl.

Anica Nazor i Dalibor Brozović